

QARABULOQ SHEVASIDAGI AYRIM QARINDOSHLIK TERMINLARINING LINGVISTIK TAHLILI

Ubaydullayev Alisher Abdusalomovich

dotsent, Mizo Ulug'bek nomidagi O'zMU.

a.ubaydullayev@nuu.uz

Karimjanova Dilorza Shukurjan qizi

Jumabek Axmetuli Tashenov nomidagi universitet 2 kurs talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18194177>

Annotatsiya. Qarabuloq shevasida faol qo'llanuvchi ayrim qarindoshlik atamaları adabiy tildagi va mavjud shevalardagi so'zlar bilan qiyoslanib, tahlilga tortilgan hamda bu to'g'rida fikr-mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, mazkur dialektidagi leksik birliklar M.Koshg'ariyning "Devoni lug'otit turk", hududiy til hodisasi sifatida tahlil qilinib, atamalarning tarixiy taraqqiyoti, hamda va hozirgi o'zbek adabiy tili bilan qiyoslangan.

Misolllar tahlilida taqqoslash, qiyosiy-tarixiy kabi bir qator lingvistik usullardan samarali foydalangan.

Kalit so'zlar: Qarabuloq shevasi, dialektologiya, qarluq, qirchoq-o'g'uz lahjasi, leksik xususiyatlar, so'zlashuv nutqi.

LINGUISTIC ANALYSIS OF CERTAIN KINSHIP TERMS IN THE QARABULOQ DIALECT

Abstract. Some kinship terms actively used in the Qarabuloq dialect are compared with the words of the literary language and existing dialects, analyzed, and relevant conclusions are drawn. In addition, the lexical units of this dialect are examined as a regional linguistic phenomenon based on Mahmud al-Kashgari's "Devoni lug'otit turk", their historical development is studied, and they are compared with the modern Uzbek literary language. In the analysis of examples, several linguistic methods such as comparative and historical-comparative approaches are effectively employed.

Keywords: Qarabuloq dialect, dialectology, Karluk, Kipchak-Oghuz dialect group, lexical features, colloquial speech.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНОВ РОДСТВА В КАРАБУЛОКСКОМ ГОВОРЕ

Аннотация. Некоторые термины родства, активно употребляющиеся в Карабулокском говоре, были сопоставлены со словами литературного языка и существующих говоров, подвергнуты анализу и по данному вопросу высказаны соответствующие суждения. Также лексические единицы данного диалекта были проанализированы на материале труда М. Кошгари «Девону луготит турк» как региональное языковое явление, рассмотрено историческое развитие терминов и проведено их сопоставление с современным узбекским литературным языком. В анализе примеров эффективно использованы такие лингвистические методы, как сопоставительный и сравнительно-исторический.

Ключевые слова: Карабулокский говор, диалектология, Карлукский, Кыпчакско-Огузская группа диалектов, лексические особенности, разговорная речь.

Tilimizning boyib borishi uchun jiddiy manbalardan biri xalq tili – shevalardir. Xalq tilining hududiy namunalari bo'lmish shevalar benihoya nodir boylik, ular adabiy tilimizning asosiy boyish manbalaridan biri hisoblanadi.

Shevalarga oid soʻzlarni toʻplash, chuqur oʻrganish, lisoniy-tarixiy jihatdan tavsiflash til va xalqning murakkab tarixini tadqiq etishda muhim omillardan biridir. Oʻzbek tili leksikasini sheva soʻzlari bilan boyitish masalasiga jiddiy ahamiyat qaratish zarur. Prof. S.Ashirboyevning taʼkidlashlaricha, shevalar toʻxtovsiz rivojlanib boradi, bu esa shevalarning doimiy ravishda nazariy jihatdan oʻrganib borishni taqozo etadi va ilmiy-nazariy ahamiyatini keltirib chiqaradi [S.Ashirboyev, 2021: 8]. Oʻzbek sheva va lahjalarini oʻrganish hamisha dolzarb hayotiy ehtiyoj hamda zaruratni hosil qiladi.

Tilimiz turkiy tillar ichida koʻp lahjaliligi bilan ajralib turadigan, shevalari bir-biridan keskin farqlanadigan tillardan biridir. Oʻzbek shevalarining leksikasini oʻrganish hozirgi kundagi dolzarb masalalardan biri boʻlib qolmoqda. Xususan, oʻzbek tili qarluq, qipchoq va oʻgʻuz lahjalariga mansub shakllarga ega boʻlib, Qorabuloq shevasi boshqa shevalardan fonetik, leksik, morfologik jihatlariga koʻra sezilarli darajada farq qiladi.

Zero, jonli shevalar yozma adabiy manbalarda, shuningdek, hozirgi oʻzbek adabiy tilida ham uchramaydigan koʻplab soʻz va iboralar, baʼzi grammatik shakllarni saqlab qolganlarki, ularni izziz yoʻqolib ketmasligi uchun harakat qilmogʻimiz lozim. Chunki ularni asosli ravishda ilmiy tahlil qilish tilimizda juda ham muhim lisoniy xulosalar chiqarishga zamin yaratadi. Ona tilimizning uzoq moziydagi shakl-u shamoyilini tasavvur qilishda tadqiqotchilarga bebaho ashyoviy dalillar beradi.

Oʻzbek oʻgʻuz lahjasi vakillari Xorzam viloyati, Qoraqalpogʻiston Respublikasining Ellikqalʼa va Toʻrtkoʻl tumanlarida, Buxoro viloyatining Olot, Qorakoʻl tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozogʻistonning Qarniq, Iqon, Qorabuloq, Qoramurt, Mankent qishloqlarida istiqomat qiladilar. Biz ushbu maqolada turkiy tillarning oʻgʻuz guruhiga kiruvchi Qorabuloq shevasidagi baʼzi qarindoshlik atamaları haqida fikr bildirmoqchimiz.

Oʻzbek xalq shevalarini oʻrganish dastlab rus tilshunoslari tomonidan boshlab berilgan.

Bu borada rus tilshunoslari Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.Q.Borovkov, V.V.Reshetov kabi olimlarning xizmatlari katta. Ular tomonidan oʻtkazilgan bir qancha ilmiy tadqiqotlar oʻzbek dialektologiyasining lingvistik fan sifatida shakllanishiga turtki boʻldi.

Jumladan, Y.D.Polivanov oʻzbek shevalarini oʻrganishni XX asrning 20-yillaridan boshlaydi. Shuningdek, bu davrda K.K.Yudaxinning “Qorabuloq shevasining baʼzi bir xususiyatlari” (1925), “Vodiy qishlogʻining lahjasi haqida bir necha soʻz”, “Chigʻatoy tili tovush sostaviga doir materiallar” kabi asarlari, V.V.Reshetovning “Oʻzbek tilining Margʻilon shevasi”, “Oʻzbek tilining Namangan

Shevasi”, “Transkripsiya haqida” kabi bir qator asarlari nashr qilingan.

Oʻzbek dialektlarini oʻrganish sohasida 1920-1937-yillar oraligʻida prof. Y.D.Polivanov tomonidan ham juda koʻp ishlar amalga oshirilgan. Olim Toshkent, Samarqand, Xorazm, Qarshi, Turkiston va boshqa bir qator joylarni piyoda kezib, oʻzbek shevalari haqida qimmatli maʼlumotlar toʻplaydi, hamda oʻzbek dialektologiyasiga bagʻishlab 250 dan ortiq asarlar va ilmiy ishlar yaratadi. Maʼlumki, oʻzbek shevalari Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, S.Zufarov, Q.Muhammadjonov, F.Abdullayev, A.Yoʻldoshev, K.Nazarov, M.Begaliyev, S.Nurullayeva, Z.Xolmedovalar tomonidan oʻrganilgan.

Ilmiy adabiyotlarda oʻzbek tili turkiy tillarning qarluq, qipchoq va oʻgʻuz etnik guruhları asosida tashkil topganligi taʼkidlanadi. Ushbu tarkibda oʻgʻuz lahjasining Markaziy Osiyodagi areali oʻziga xos boʻlib, hozirgi Qozogʻiston, Oʻzbekiston, Turkmaniston va Qoraqalpogʻiston hududlarida amal qiladi.

Shu jumladan, o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga oid shevalar hozirgi Qozog'iston Respublikasining Qarnoq, Iqon, Ibota, Qorabuloq, Qizilqishloq, Mankent, Oqsuv, Qoramurt aholi punktlarida ham tarqalgan [Z.Xidiraliyeva, 2023: 7].

O'zbek tilidagi qarindosh-urug'chilik so'zlari haqida M.Narziyeva, A.Ishayev kabi olimlarning bir qancha ilmiy maqolalari nashr qilingan. M.Narziyeva maqolasida qarindosh urug'chilik so'zlarining komponent tahlili haqida to'xtaladi va so'zlarning semantik jihatdan tahlil qiladi. A.Ishayev esa qarindoshlik terminlarining tarixiy va hozirgi ko'rinishlarda o'zgarish bor-yo'qligi haqida ma'lumot beradi. Ma'lumki, boshqa so'z turkumlari qatori qarindoshlik terminlari ham tilning ichki va tashqi rivojlanishi qonuniyatlari asosida ayrimlari unitilib, yo'qolib ketadi. Lekin ularning asosiy qismi asrlar davomida avloddan avlodga o'tib saqlanib qoladi. Masalan, olimlarning aniqlashlaricha O'rxun-Enasoy yodnomalarida qayd etilgan so'zlardan 40% ga yaqin (bulardan ayrimlari fonetik o'zgarishlarga uchragan holda) hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida mavjud ekan. O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklari tilida qarindoshlik bildiruvchi *ota, ada, ana, aba, aka, acha, o'g'il, qiz, aka, singil, ini, chaluk, er, katuk, kelin, yigit, qarindosh* singari terminlar hozirgi turkiy tillar va ularning shevalarida aktiv so'z sifatida qo'llanmoqda [M.Saidova, 2021: 12].

O'zbek tilshunosligida leksikologiyaga oid ko'plab ishlar mavjud bo'lib, ularda o'zbek tili leksikasi sistem metodi yordamida tahlil qilinadi. Bunday ishlar sirasiga Sh.Rahmatullayev, I.Qo'chqortoyev, H.Ne'matov, E.Begmatov, R.Rasulov, R.Safarova, Sh.Iskandarova, D.Nabiyeva va boshqalarning tadqiqotlari kiradi va shulardan biz uchun eng ahamiyatlisi H.Ne'matov va R.Rasulovlarning "O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari" darsligidir [Ne'matov H., Rasulov R., 1995: 128]. Shuningdek, Mahmud Koshg'ariyning "Devon" idagi qarindoshlik terminlarining beshdan to'rt qismi o'zbek tili va shevalarida qariyb hech qanday o'zgarishsiz saqlanib qolgan [A.Ishayev, 1973: 34].

Qorabuloq shevasida bugun faol qo'llanishda bo'lgan qarindoshlikni bildiruvchi leksemalar o'ziga xos jihati bilan ajralib turadi. Quyida shevaga xos ayrim so'zlarni keltirib o'tamiz:

OTA. Qorabuloq shevalarida ota termini o'zbek adabiy tili va uning shevalarida bo'lganidek, boshqa turkiy tillarda ham keng qo'llanuvchi ota terminidan anglatgan ma'nosi farq qilmagan holda, fonetik farqi bilan ajralib turadi. Hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida bosh unli ham so'nggi unli ham qadimgi turkiy (a) bilan *ata* deb talaffuz etiladi. Oltoy, xakas, tuva tillarida esa [t/d] jaranglashgan **ada** varianti bilan ishlatiladi. Qadimgi turkiy talaffuz variantini saqlagan turkiy tillarda **ata** termini yozma yodgorliklarda qayt qilingan **ata** termini bilan ham fonetik, ham semantik jihatdan mos keladi. Jumladan, Mahmud Koshg'ariyning "Devon" ida **ata** va jaranglashgan **ada** varianti ishlatiladi. Qorabuloq shevasida uning **ada** shakli ishlatiladi.

ONA. Turkiy tillar qarindoshlik sistemasida umuman o'zbek tili va uning shevalarida **ona** termini **ana** ma'nosida keng qo'llaniladi. **Ana** termini fonetik qurilishi va anglatgan ma'nosiga ko'ra qadimgi yozma yodgorliklarda qayd qilingan **ana** terminiga mos keladi. Lekin, turkiy tillar va uning sheva xususiyatlariga ko'ra, uning turli xil variantlari yuzaga kelgan. Oltoy, Qozoq, qoraqalpoq, qirg'iz, tuva tillarida *ene*; Volga bo'yi turklari tillarida *eni, enne, enkey, inyee, eney, anna*; xakas yoqut tillarida; *ine, iney va iye* kabi variantlar amal qiladi. Ona terminining etimologiyasi va genezisi haqida turli fikrlar bayon qilingan. S.V.Sevortyan ana terminining 8 xil ma'no anglatib, ana ma'nosini ifodalashi asosiy rol o'ynaydi, - deydi. Mazkur shevada uning **oyi** shakli ishlatiladi.

AKA. Aka leksemasi o'zbek va turkiy tillarda qon-qarindoshlik bildiruvchi termin sifatida qo'llaniladi. Bir ota onadan tug'ilgan yosh jihatdan o'zidan katta erkak kishiga nisbatan, o'zidan kichik singillari ukalari tomonidan aka termini qo'llanadi. Turkiy tillarda *aka* terminini varianti sifatida *og'a*, *birodar* terminlari qo'llansa-da, o'zbek tilida faqat aka shaklida qo'llaniladi. O'rganilayotgan shevada ham **aka** shaklida qo'llaniladi.

UKA. O'zbek tilida o'zidan kichik erkak kishilarga nisbatan uka termini qo'llanib, uning turkiy tillardagi varianti **ini**. O'zbeklarda qayin uka, qayin ini, kabi giponimlar ham mavjud.

Qorabuloq shevasida ham **uka** tarzida faol qo'llanadi.

OPA. O'zbek tilining ayrim shevalarda **opa** giponimining *apa*, *aya*, *opcha* kabi variantlari mavjud bo'lib, ular anglatgan ma'no opaning leksik ma'nosiga to'g'ri keladi. Ushbu leksema ba'zi qipchoq dialektlari uchun **ona** o'rnida ham qo'llaniladi. Qorabuloq shevasida esa **bibi** tarzida ishlatiladi.

SINGIL. Singil so'zi qon-qarindoshlik atamasi sifatida o'zbek va turkiy tillarda faol ishlatiladi. Singil termini opa terminiga nisbatan antonimik munosabatda bo'ladi. Qorabuloq shevasida esa **singil** ishlatiladi.

TOG'A. O'zbek dabiylari va uning shevalarida **tog'a** qarindoshlik termini, barcha turkiy tillarda bo'lganidek, anglatgan ma'nosiga ko'ra barqaror hisoblanib, onaning aka va ukasini ifodalash uchun ishlatiladi. Qorabuloq shevasida **tag'a** tarzida fonetik o'zgarish bilan faol ishlatiladi.

XOLA. O'zbek tili va uning shevalarida **xola** qarindoshlik termini, barcha turkiy tillarda bo'lganidek, anglatgan ma'nosiga ko'ra barqaror hisoblanib, onaning opa va singlisini bildiradi.

Qorabuloq shevasida **xala** ko'rinishida fonetik o'zgarish bilan ishlatiladi.

KELIN OYI termini o'zbek tili uchun umumiy hodisa. Turkiy tillarning barchasida **kelin** // **gelin** shaklida ishlatiladi. Kelin terminining genezisi haqida olimlar deyarli bir fikrga kelishgan. Mazkur termin fe'l o'zagi **ke** / **kelmoq** fe'liga, fe'l va ot yasovchi - **in**, - **un** affikslarining qo'shilishi orqali kelgan, oilaga qo'shilgan, **kelgindi** ma'nosini anglatadi. Mazkur atama Qorabuloq shevasida **kannoy** ko'rinishida fonetik o'zgarish bilan ishlatiladi.

POCHCHA. O'zbek tili va uning shevalarida mazkur termin pochcha shaklida keng qo'llaniladi. Lekin o'zbek shevalarida uning **yezda**, **jezda** sinonimlari ham amal qilib, har ikki variantda o'zidan katta opalari xola va ammalarining turmush o'rtog'i ma'nosini anglatadi.

Qorabuloq shevalarida **yezna** varianti mavjud bo'lib, aynan opaning turmush o'rtog'i ma'nosini ifodalaydi.

BUVI. O'zbek tilida **buvi** so'zi qon-qarindoshlik termini sifatida nevarasi tomonidan aytiladigan, otaning onasi ma'nosini ifodalab keluvchi so'zdir. O'zbek adabiy tilida **buvi** varianti qabul qilingan bo'lib, shevalarda yuqorida keltirilgan *ena*, *acha*, *ona*, *katta buvi* kabi ko'rinishlari mavjud. Mazkur atama o'rganilayotgan shevada **opa** (otaning onasi) varianti qo'llaniladi.

BUVA. Qon-qarindoshlik termini sifatida nevarasi tomonidan aytiladigan, otaning otasi tushunchasini ifodalab keluvchi so'zdir. O'zbek tilida bu ma'noni ifodalash uchun bir necha variantlar mavjud. Buva, bobo, katta, opoqi, opoq dada, katta dada, katta ota kabilar. Mazkur atama o'rganilayotgan shevada **doda** (otaning onasi) ko'rinishida faol qo'llaniladi.

Qarindoshlik terminlarining yaratilish tarixi insoniyat tarixi bilan uzviy bog'liq bo'lib, jamiyat, oila, qarindosh-urug'chilik orasidagi real munosabatlarni ifodalaydi.

Yuqoridagi misollardan ko‘rinadiki, o‘rtada uzoq muddat o‘tgan bo‘lishiga qaramay qiyosiy tahlilga tortilgan so‘zlarning aksariyati bugun o‘zbek adabiy tili hamda mavjud shevalarimizda faol ishlatilib kelinmoqda.

Ushbu leksemalarning ba‘zilari ma‘no o‘zgarishiga uchragan bo‘lsa, ayrimlari fonetik o‘zgarishlar bilan hozirgi adabiy tilda istifoda qilinmoqda. Bu esa, tilimiz, shevalarimiz va xalqimizning tarixiga borib tutashadi. Fonetik va leksik jihatdan o‘ziga xos bo‘lgan Qorabuloq shevasi monografik tadqiqot olib boruvchi yoshlarni kutmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S.Ashirboyev. O‘zbek dialektologiyasi. –Toshkent. 2021. -B. 8.
2. Z.Xidiraliyeva. O‘zbek tilining Iqon shevasi. Fil.fan.bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. –Toshkent, 2023-yil.
3. M.Saidova. O‘zbek shevalaridagi qarindoshlik terminlarining leksik-semantik xususiyatlari (monografiya). –Toshkent, 2021-yil.
4. Ne‘matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. –Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 128 s.
5. I.A.Ishayev. Turkiy tillarda qarindoshlik terminlari o‘zgarganmi? O‘TA, 1973, № 6. 34-bet.
6. Б.Абдушукуров. “Девону луғотит турк” ва ўзбек тили шевалари. “O‘zbek shevalari tadqiqotlari: amaliyot, metodologiya va yangicha yondashuv” mavzusidagi Respublika ilmiy-nazariy konferensiyasi materiallari (Professor Samixon Ashirboyev tavalludining 75 yilligi munosabati bilan tashkil etilgan),- Toshkent, ToshDO‘TAU, 2021-yil, 22-may.180-bet.
7. Маҳмуд Қошғарий, Девону луғотит-турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. Т. I-III. – Тошкент: ФАН, 1960-1963.
8. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: ФАН, 1971.